

Csuri Károly:

A "LEHETSÉGES VILÁGOK" SZEMANTIKÁJA ÉS AZ IRODALMI EL-
BESZÉLŐ SZÖVEGEK ELMÉLETE

1. A dolgozat azzal a kérdéskörrel foglalkozik, hogy mennyiben lehetséges és célszerű bevezetni a modális logikák szemantikájában kidolgozott "lehetséges világok" fogalmát az irodalomelméletbe. Először néhány általános szemantikai kérdést érintünk, majd ismertetjük a "lehetséges világ" különböző logikai értelmezéseit és használatának eredeti kontextusát. Röviden felvázoljuk a fogalom irodalomelméleti tradícióját, s ezt követően megmutatjuk, hogy egy megfelelően módosított "lehetséges világ" koncepció milyen mértékben képes az eddigieknél nagyobb pontosságot ígérő keretet adni az irodalmi mű belső kapcsolatrendszerének explikálásához. Célunk annak bizonyítása, hogy a "lehetséges világok" fogalma alkalmazható és jól használható az irodalomelmélet szemantikai apparátusában.

Tekintettel a téma összetettségére az egyes problémákat nem tudjuk részletesen tárgyalni. Arra törekszünk, hogy a koncepció lényegesebb pontjait világosan felvázoljuk. Azokkal a témakörökkel kapcsolatban, melyeket a dolgozat célkitűzése szempontjából részletkérdésnek tekintünk, a szakirodalomhoz utaljuk az olvasót.

2. A generatív grammatika szintaktikai mélyszerkezetét interpretáló első rendszeres mondat-szemantika az ún. szemantikai jegyek elméletére épül.¹ Erdemei ellenére hamar megbizonyosodott, hogy az elmélet több szempontból sem kielégítő.² A bennünket érdeklő összefüggésben elég, ha csupán egyetlen lényeges ellenvetést említünk. Az érv alapjában a formális vagy modelleméleti szemantika képviselőinek álláspontját reprezentálja. Míg a bírálatok többsége a teória

belső ellentmondásaira és működés-képtelenségére mutat rá, a modell-elméleti szemantikusok egyenesen azt kérdőjelezzik meg, hogy a Katz/Fodor-tipusu szemantika-elméletek egyáltalán szemantika elméletek-e. Szerintük a szemantikai jegyek elméletének minden változata - s ebből a szempontból nincs különbség interpretatív és generatív szemantikusok között - figyelmen kívül hagyja az 'igazság', a 'referencia', a 'megnevezés' stb. jelentéselméleti problémáit, s ezzel végső soron a nyelv és a valós világ éppen rajtuk keresztül megvalósuló kapcsolatának kérdéskörét. Meglátásuk szerint az anyanyelvi beszélők szemantikai kompetenciájához nemcsak a szorosabb értelemben vett értelmi vagy intenzionális összefüggések ismerete tartozik hozzá, hanem az a tény is, hogy anyelvi kifejezésekkel képesek vagyunk a nyelven kívüli valós világ tárgyaira és tényállásaira referálni, ill. a referencia sikerességét az egyes mondatokhoz rendelt igaz vagy hamis igazságérték segítségével eldönteni. A modell-elméleti szemantikában pl. egy predikátum-kifejezés jelentését ismerni annyi, mint azt tudni, hogy idealizált feltételek mellett az adott kifejezés milyen entitásokra alkalmazható igaz módon.³ Egészen egyszerűen fogalmazva: ha nem tudjuk megmondani, hogy egy nyelvi kifejezés /lehetségesen/ mire vonatkozik és mire nem, a valós világ mely tárgyait, tényállásait vagy komplexebb strukturáit jelöli és melyeket nem, akkor az adott nyelvi kifejezést nem értjük. Nem nehéz belátni, hogy egy operatív jelentéselmélet aligha képzelhető el az igazságelmélet megkerülésével. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy gondolkodásunk és nyelvünk kreatív jellege folytán nemcsak a valós világ tárgyaira és tényállásaira referáló jeleket tudunk produkálni. Alternatívák felállítása, hipotetikus érvelések, előre nem látható események megtervezése, gondolati kísérletek lebonyolítása stb., s ennek megfelelően lehetséges individuumok és tényállások, ezek lehetséges kapcsolatainak konstruálása természetes gondolkodási és nyelvi folyamat. Olyan, melynek jelentősége a megismerésben és az emberi cselekvésben nehezen vonható kétségbe.⁴ Amennyiben pedig az ilyen intellektuális tevékenység objektív meglétét és létjogosultságát elismerjük, azt is látnunk kell,

hogy a tevékenység eredményeként létrehozott lehetséges individuumok és tényállások igazságérték-elemzésére a valós világ nem minden esetben alkalmas. Sem a logikában, sem a természetes nyelvek szemantikájában nem célszerű tehát az igazság-problémát pusztán a logikai, ill. nyelvi kifejezések és a valós világ kapcsolatára korlátozni. Megoldásként az igazság-reláció relativizálása, a valós világ vonatkozásában felvett különböző viszonyítási helyzetek, az un. "lehetséges világok" fogalmának bevezetése kínálkozott. Szemléltetésül vegyünk először egy természetes nyelvi példát, s egészítsük ki Schnelle saját példájához fűzött kommentárjával.⁵

2.1. Schnelle véleménye szerint, ha azt mondjuk, hogy

/1/ "Péter meg van győződve arról, hogy Müller Ferenc a tettes,"

akkor normális esetben nem azt állítjuk, hogy Müller Ferenc a tettes, vagyis, hogy a

/2/ "Müller Ferenc a tettes"

mondat igaz. Hiszen ebben az esetben nem Müller Ferencről jelentünk ki valamit. Ehelyett Péterről mondunk valamit és arról, amiről Péter meg van győződve: azok között a tényállások között, amelyeket Péter elfogad, az a tényállás is megtalálható, hogy Müller Ferenc a tettes. Azt azonban aligha zárhatjuk ki, hogy Péter számos olyan tényállásról meg van győződve, amelyek a nyelv mondatai segítségével megfogalmazhatók, de nem igazak. Megfordítva: nyilván jónéhány olyan igaz tényállás is van, melyeket Péter nem ismer, amelyekről tehát nem lehet meggyőződve. Ezeket a tényeket egyszerűen úgy értelmezhetjük, hogy Péternek van egy olyan "világa", amely a valós világtól eltér. Természetesen ez nemcsak Péterre, hanem az emberekre nézve általánosan érvényes. Minden ember "világa" korlátozott bizonyos mértékig és nem teljesen mentes a tévedésektől.

Mindez könnyen belátható és viszonylag triviálisnak

számító megfigyelés. A lényeges felismerés a következő: jóllehet a /2/ mondatnak nem kell feltétlenül igaznak lennie arra az esetre, ha az /1/ mondat igaz, Péter világában viszont a /2/ mondatnak is igaznak kell lennie. Ebben a világban ugyanis van egy olyan személy, akit Péter Müller Ferencnek nevez és a kérdéses tettnek van egy elkövetője, és a kettő azonos egymással. Azaz, ha megfelelő módon akarjuk interpretálni a Péter meggyőződését kifejező mondatot, akkor a tárgyi vonatkozást /referenciát/ meg kell sokszoroznunk. A konkrét esetben legalább két olyan tárgyi vonatkozású interpretációra lesz szükségünk, melyek egyike a valós világ viszonyait tartja szem előtt, a másik pedig a Péter meggyőződésével kapcsolatos világ viszonyait. Így bizonyos értelemben csupán a megfelelő világot kell választanunk a megfelelő mondatrész igazságérték-elemzéséhez. A valós világban értékeljük a "Péter meg van győződve arról, hogy" részmondatot, ezzel szemben Péter meggyőződéseinek világában értékeljük a "Müller Ferenc a tettes" részmondatot. A "lehetséges világok" tehát ebben az értelemben a referenciák lehetséges területeinek megsokszorozódását jelentik.

2.2. Az elemzett példamondat egy további jelentős mozzanatot is tartalmaz. A meggyőződés-világ mint propozicionális magatartás vagy más néven pozíciós kijelentés a klaszszikus modális logika területének kitérését vonja maga után. Elvileg vizsgálhatók a modális szemantika keretében olyan un. világ-alkotó predikátumok is, mint pl.: 'remél', 'kíván'. 'elképzel', 'álmodik' stb. Aligha szükséges hangsúlyoznunk ennek a ténynek az irodalomszemantikai jelentőségét. Természetesen lehetséges az így létrehozott "lehetséges világok" különböző kombinációja, hierarchikus egymásbaágyazása stb., amivel a nyelvhasználat. irodalmi és nemirodalmi szövegekben egyaránt él. Ezekre a kérdésekre a narratív szövegelmélet és a "lehetséges világok" viszonyának taglalása során később még részletesebben kitérünk.

3. A továbbiakban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy

/i/ hogyan jellemzik a logikai ill. formális szemantikai megközelítések a "lehetséges világokat", másrészt pedig azt vizsgáljuk, hogy /ii/ hogyan értelmezik viszonyukat a valós világhoz.⁶ Az általunk ismert irodalomban mindkét kérdésre két válasz született. Ezeket az /i/ /a/, /ii/ /a/ és /ii/ /b/ jelölésekkel különböztethetjük meg egymástól.

3.1. /i/ /a/: Megfigyelhetjük, hogy számos nyelv- és logika-elméletben a "lehetséges világok" mint meghatározott helyzeteket reprezentáló halmazelméleti modellek kerülnek bevezetésre. A modellekben szereplő objektumokon különböző relációkat, függvényeket értelmezhetünk.⁷ Az így értelmezett "lehetséges világokat" ezek a koncepciók általában a szemantikai elemzés kiindulópontjaként posztulálják. A propozíciók jelentésének kifejtése igazságfeltételek segítségével történik, úgy, hogy a propozíciók igazság-statusát a különböző "lehetséges világokban" meghatározzuk. Illusztrálja ezt az eljárást a következő néhány példa:

/a/ P akkor és csakis akkor lehetséges logikailag, ha p igaz valamelyik lehetséges világban;

/b/ P akkor és csakis akkor szükségszerű logikailag, ha p igaz minden lehetséges világban;

/c/ P akkor és csakis akkor implikálja logikailag q-t, ha q igaz mindazon lehetséges világokban, amelyekben p is igaz.

/a/, /b/ és /c/ világosan mutatja, hogy az igazság-feltételek ilyen típusu specifikációja formális természetű. A tézisek igazsága egymás függvénye, anélkül, hogy rá kellene kérdeznünk: hogyan határozható meg materiálisan bármely tézis igazság-státusza.⁸

3.2. /i/ /b/: Rescher megfordítva jár el, a lehetőségeket nem tételezi adottnak, hanem a propozíciók alapján hozza létre ő-

ket. Eljárása ebből a szempontból adekvátabb módon felel meg az irodalomtudományi gyakorlatnak. Az olvasó a szöveg intenzionális szemantikai komponense alapján építi fel a szövegvilágot, melyet bizonyos feltételek teljesítése esetében /aktualizált/ "lehetséges világnak" tekintünk. Logikai elméletében Rescher is kidolgoz hasonló feltételeket. A "lehetséges világokat" nem a lehetséges individuumok tetszőleges halmazából alakítja ki, hanem előírja a közös világban létező, különböző tulajdonságokból felépített individuumok logikai "komposszibilitását" /compossibility/, azaz az individuálisan lehetséges individuumok együttes előfordulásának logikailag meghatározott lehetőségét.⁹ Ugyan bizonyos megkötéseket, mint említettük, a "lehetséges világokat" reprezentáló irodalmi szövegvilágok esetében is fel kell tételeznünk, nyilvánvaló, hogy ezek nem elsősorban logikai jellegű feltételek. Így bizonyos formális párhuzam ellenére lényeges különbségek is adódnak majd a "lehetséges világok" logikai ill. irodalomelméleti felépítésében és alkalmazásában.

3.3. /ii/ /a/: A "lehetséges világok" és a valós világ kapcsolatának egyik viszonylag szélsőséges felfogását Lewis képviseli. Hangsúlyozza, hogy a "lehetséges világok" semmiképpen sem azonosíthatók a megfelelő nyelvi entitásokkal. Olyan öntörvényű entitásoknak tartja őket, amelyek nem reprodukálhatók semmi másra. Ha el akarjuk képzelni ezeket a "lehetséges világokat", akkor olyasvalamire kell gondolnunk, mint saját valós világunk. Az eltérés közöttük nem fajtájukat tekintve figyelhető meg, hanem csupán a bennük lezajló történések vonatkozásában. Valós világunk Lewis szerint csak egyetlen számos más világ közül, s azért nevezzük valósnak, mert mi vagyunk a lakói. Más világok lakói ugyanolyan joggal nevezhetik saját világukat valós világnak, ha a 'valós' kifejezésen ugyanazt értik, amit mi.¹⁰

3.4. /ii/ /b/: Rescher a "lehetséges világokat" olyan eszmei konstruktumoknak, intellektuális projekcióknak tartja, melyek

végső soron a valós világon alapulnak, s abból többnyire számos közvetítő fokozaton keresztül, levezethetők.¹¹

A lehetőségek konstruálása alapvetően a valós világ individuumbtartományán, deszkriptív rendezettségén, valamint ténylegesen operatív természeti törvényein végrehajtott különböző komplexitású transzformációk segítségével történik. Az így kapott sor a valós világtól kezdődően a pusztán logikai lehetőségig számos fokozatot tartalmaz.¹² A lehetőségeknek ez a differenciált és tudományosan jól megalapozott skálája meglátásunk szerint hasznos kriteriumokat adhat az irodalmi szövegvilágok stílus-tipológiájához is.

3.5. A rövid kitekintést lezárva megállapíthatjuk, hogy számunkra irodalomelméleti kiindulópontként /i/ /b/ és /ii/ /b/, vagyis azok az irányzatok ígéretesebbek, melyek egyrészt tartalmilag is próbálják explicálni a "lehetséges világok" fogalmát, másrészt pedig a "lehetséges világokat" nem metafizikai entitásoknak, hanem a valós világ modalitásainak, meghatározott feltételek mellett történő eszmei-nyelvi átrendezéseinek tekintik. Hangsúlyozzuk azonban, hogy amikor elfogadjuk a "lehetséges világok" származékos függőségét a valós világtól, ezt a függőséget mindenek előtt a konstruálás folyamatára értjük. Rescher is úgy véli, hogy amikor a "lehetséges világ" projekciója már befejezett tény, felégethetjük magunk mögött azt a hidat, amely a valós világból a "lehetséges világba" vezetett.¹³ Ha történetesen az így létrehozott "lehetséges világ" relative "lehetséges világait" akarjuk megkeresni, akkor nem kell az eredeti valós világhoz mint kiindulópontozat visszatérnünk. Elég, ha egyszerűen a már megkonstruált "lehetséges világot" hipotétikusan valós világnak tekintjük.¹⁴ Később majd látni fogjuk, hogy ily módon lehetőség nyílik az /i/ és /ii/ /a/ pontokban kifejtett "lehetséges világ"-konceptiók felhasználására is, főként a rekonstruálás, azaz az interpretáció vonatkozásában.

A fenti megfontolásokat kiterjeszthetjük a valós világ és

az irodalmi szövegvilág /mint "lehetséges világ/ viszonyára is. Míg az alkotás folyamatának általános jegyeit a /ii/ /b/-elképzelés modellálja megfelelően, addig interpretációelméleti szempontból célszerű az irodalmi szövegvilágokat hipotetikusán valós világoknak tekinteni /ii/ /a/ értelmében. Az interpretációs gyakorlat azt mutatja, hogy az irodalmi szövegvilág felépítése nem rekonstruálható kielégítő és releváns módon egyedül a valós világ alapján. A benne szereplő figurák vagy egyáltalán nem, vagy nem elsődlegesen, ill. nem releváns módon referálnak a valós világban ténylegesen létező személyekre. Ugyanigy sok esetben vagy nem eldönthető vagy hamis a tényállások igazságértéke amennyiben interpretánsuk a valós világ. Számos konkrét példa igazolhatná, hogy az irodalmi szövegvilágok kizárólag a valós világra vonatkoztatott interpretációja /= igazságértékelemzése/ számos olyan individuumról és tényállásról nem tud adekvát módon számot adni, melyek konstitutív szerepet tölthetnek be a kérdéses szövegvilágban. Fel kell tehát tételoznünk, hogy a szövegvilág figurái elsődlegesen nem a valós, hanem egy "lehetséges világ" individumaira referálnak, s tényállásainak igazságértékét is ugyanebben a "lehetséges világban" kell meghatároznunk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az irodalmi szövegvilág figuráit és tényállásait nem lehet közvetlenül is összevetni a valós világban létező személyekkel és az ott érvényes tényállásokkal. Csupán azt állítjuk, hogy ebben az esetben, többek között éppen az említett referencia-, megnevezés, ill. igazságérték-probléma következtében, az irodalmi szövegvilágot /i/ vagy nem tudjuk kimerítően, s így irodalmilag releváns és adekvát módon magyarázni, /ii/ vagy pedig, s ez összefügg /i/-vel, nem irodalmi szempontból kívánjuk magyarázni.¹⁵ Ha azonban az irodalmi szövegvilágot mint irodalmi szövegvilágot szeretnénk megközelíteni, akkor célszerű a következő feltevésből kiindulni. Az irodalmi szövegvilágok mindazon tényállásai igazak/lehetségesek, melyek a szövegvilág létrehozásában résztvesznek, s nem elemei az egyes figurák részvilágainak, amennyiben azok

a szövegvilág valós világának ellentmondanak.¹⁶ Az interpretáció feladata ebben a felfogásban nem más, mint konstruálni egy olyan "lehetséges világot" /ill. annak felépítését meghatározó absztrakt szabályrendszert/, melyben a szövegvilág tényállásai a megadott feltételek mellett igazak/lehetségesek. Ha az így értelmezett interpretáció eredményes, akkor azt mondhatjuk, hogy a vizsgált szövegvilág egy "lehetséges világot" reprezentál.¹⁷ A felmerülő kérdésekkel kapcsolatban álláspontunkat később még részletesen kifejtjük, itt csak egyetlen fontos mozzanatra szeretnénk végezetül rámutatni. Irodalomelméleti szempontból lényeges belátnunk: a konstruálás folyamatát tekintve az irodalmi szövegvilág levezethető a valós világból, de az első lépésben nem vezethető vissza a valós világra mint interpretánsra. A megfelelő interpretáns egy olyan "lehetséges világ", melynek strukturáját a szövegvilág tényállásainak igaz igazságértéke szabja meg. A létrejött "lehetséges világból" ismét, most már adekvát módon kiépíthető a 'hid' a valós világ felé, ami egyben mutatja az /irodalmi/ 'szövegvilág' és az /irodalmi/ "lehetséges világ" elméleti megkülönböztetésének szükségességét.

4. Mielőtt a "lehetséges világ" irodalomelméleti fogalmát érdemben tárgyalnánk, rövid tudománytörténeti kitérőt teszünk. Ebben megmutatjuk, hogy a "lehetséges világ" logikai fogalmának bevezetése az irodalomtudományba egyáltalán nem új kísérlet. Lényegében a fogalom logikai alkalmazásával egyidőben sor került az első irodalomtudományi próbálkozásokra is. Az arisztotelészi poétika-hagyományt követve, a leibnizi elképzelésekre támaszkodva Bodmer és Breitinger fejti ki legkövetkezősebben költészettanát a "lehetséges világok" terminológiájában.¹⁸ Nézeteik átfogó és világos megfogalmazását Breitinger 'Critische Dichtkunst' című, 1740-ben megjelent munkájában találhatjuk. Az alábbiakban összefoglaljuk könyvének témánkkal kapcsolatos főbb téziseit.

4.1. Breitinger úgy véli, hogy a valós dolgoknak az az összefüggése, amit mi "jelenvaló világnak" nevezünk, nem kizáró-

lagosan szükségszerű és végtelen sokszor meg lehetne változtatni. Ilymódon számtalan sok olyan világ is lehetséges, melyekben a dolgok más összefüggése és kapcsolata érvényesül, s melyekben a természet és a mozgás más törvényei hatnak. A valós világ és a végtelen nagy számú "lehetséges világ" halmaza alkotja a természetet. A költők pedig Breitinger szerint nem tesznek mást, csupán a természetet utánozzák. Minthogy a természet, amint erről szó volt, a lehetségest is magában foglalja, a költőnek művészete segítségével a természetnek nemcsak azon "műveit" kell megismernie, melyeket a "teremtés ereje" valósággá változtatott. Azokat is tanulmányoznia kell, melyek a természet erőiben még "rejtve megbujnak". Sőt, épp ez utóbbi tevékenység, a "természet utánzása a lehetségesben", egyben a költészet fő feladata is. Arisztotelész után Breitinger is az utánzás tárgyában jelöli meg a költészet és a történelem legfontosabb megkülönböztető jegyét: a költészet utánzásának anyagát és eredetijét nem annyira a "jelenvaló világból", mint sokkal inkább a "lehetséges dolgok világából" kölcsönzi. Míg a természet, a politika és a morál történetének az az elsőrendű kötelessége, hogy a "látható tárgyakat és jelenségeket, az események folyását, az emberek szokásait és cselekedeteit jellejük és igazságuk szerint úgy mesélje el és írja le, ahogyan azok a valóságban vannak", addig a költőtől sohasem követelhetjük meg, hogy "elbeszélései valós és történeti igazságok legyenek; már az is elég, ha azok nem lehetetlenek és valószínűtlenek."¹⁹ Érdekes ezzel kapcsolatban megfigyelni, hogy Breitinger "lehetséges világai" a "valószínűség" normatívájának bevezetése következtében csak igen korlátozott mértékben lehetségesek. Elméletileg elismeri ugyan, hogy a "lehetséges világokban" a dolgok más módon rendezettek, közöttük más természeti és mozgástörvények érvényesülhetnek, álláspontja mégis igen hasonló Lewis koncepciójához. Nyilvánvaló ugyanis, hogy azok a "lehetséges világok", melyek a "valószínűség" határán belül lehetségesek csupán, nem fajtájukat tekintve térnek el a valós világtól, hanem egyedül a bennük lejátszódó események vonatkozásában. A breitingeri "lehetséges

világok" ily módon a meg nem valósult "jelenvaló világok" végtelen sorát, vagyis a 'lehetséges' egyetlen típusát reprezentálják. Elég, ha ennek igazolására saját példájára utalunk. Szerinte az a festő, aki egy tornyon horgonyzó hajóflottát fest meg, nevetségessé teszi magát, hiszen a "hamis, a valószínűtlen, vagy a bizonyos vonatkozásban lehetetlen, mihelyt észleljük azt, az emberi értelemben természetes módon ellenérzést és undort vált ki, mert az emberrel veleszületett tudásvágyát felcsigázza, majd pedig a megismerésben történő előrehaladást megszakítja."²⁰ Talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy a Breitingert megelőző és követő művészeti korszakok hány értékes alkotása hullana ki ilyen feltételek mellett a breitingeri esztétika "valószínűségi" rostáján, s mennyi értéktelen mű kapna érdemtelenül magas esztétikai minősítést.

Mielőtt a breitingeri elképzelések ismertetését lezárjuk, röviden idézzük még néhány gondolatát, melyek a valós világ és a "lehetséges világok" viszonyát most a költői kreativitás szemszögéből világítják meg. Meglátása szerint, ha "a költő ismeri azokat a törvényeket, melyek alapján a valós dolgok jelenvaló világában a különböző hatások bekövetkeznek és a változások lejátszodnak, és ha pontosan érti a dolgok természetét, akkor nem maradhat rejtve előtte, hogy ezen törtények alapján és a dolgok ilyen természete következtében mi az, ami lehetséges és be kell, hogy következzen, amennyiben a körülmények és a szándékok megváltoztak. A jelenvaló világ szemlélése ily módon az az iskola, melyben a költő megismerheti a természet erőit, s mindazt, ami ezekben az erőkben még csak rejtve van jelen."²¹

4.2. Ha kritikusan közelítünk Breitinger felfogásához, rá kell mutatnunk arra, hogy használatában a "lehetséges világ" olyan metafizikai fogalom, amely esztétikailag igen szűkre szabott lehetőségeket enged meg. Az irodalmi művek mint "lehetséges világok" esztétikai értékelése, a már érintett elveken túl, elsősorban hatásuk alapján történik. Értékük elvileg o-

lyan mértékben nő, ahogyan hatásuk megközelíti az általuk utánzott eredeti hatását. Minthogy azonban Breitinger idézett nézetei szerint a költészet tárgya legtöbbször nem a valós világ, hanem a lehetséges dolgok lehetséges összefüggéseinek utánzása, gyakorlatilag nincs mihez viszonyítanunk a művek hatását, hiszen az eredeti éppen bennük tárul fel és lesz látható először számunkra. Valószínűleg ez a nehézség magyarázza azt a tényt, hogy Breitinger, ellentmondva saját elméleti téziseinek, a "lehetséges világok" határait lényegében a valós világ hatókörébe kényszeríti. Megjegyezzük továbbá, hogy maguknak a "lehetséges világoknak" a felépítésére vonatkozóan sem tudunk meg sokat. Ezzel kapcsolatos fejtegetései kevés módszertani ismérvet tartalmaznak; vagy átfogó, általános filozófiai kijelentésekből, vagy egyedi esetekre érvényes konkrét elemzési példákból állnak. Breitinger elképzeléseinek bírálata itt természetesen csak annyiban lehet célunk, hogy a negativumokat és hiányokat saját felfogásunkban igyekezzünk elkerülni, ill. a minimálisra visszaszorítani. Sokkal inkább szeretnénk a közös jegyeket, s egy irodalomtudományi tradíció folytonosságát hangsúlyozni. Kommentár nélkül is látható, hogy elmélete sok ponton érintkezik korábban vázolt felfogásunkkal. Itt külön csak a kreatív szemléleti mód közös vonását emelem ki, ami talán némileg rejtettebb formában jelentkezik. Eszerint a költőnek "lehetséges világokat" kell felfedeznie. A felfedezés előfeltétele az alkotó eljárás, azaz a valós individuumok és összefüggések alapján olyan lehetséges individuumok és összefüggések konstruálása, melyek a "jelenvaló világ" helyett megvalósulhattak volna. S bár a költő "teremtő" ebben az értelemben, semmiképpen nem válhat egyenrangúvá a "világ teremtőjével", vagy az ő "prófétaival", ahogyan Gabriel értelmezi Breitinger szóhasználatát.²² Már csak azért sem, mert a Breitinger-tipusu költő nem képes a "természet javítására", csupán a természet "jelenvaló világában" meg nem valósított, de potenciálisan benne rejlő újabb erőket fedezheti fel.²³

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az utánzás-elmélet és a "lehetséges világok" összekapcsolása, a kreatív eszemléleti mód hangsúlyozása, a gyakorlati elemzések, még akkor is, ha kritikusként nem mindig tud felülemelkedni "jelenvaló világán", vagy elképzelései kérdéses filozófiai implikációkat tartalmaznak, olyan érámei Breitinger költészettanának, melyeket a mai vizsgálatoknak is figyelembe kell venniük.

5. Korábban tárgyaltuk a "lehetséges világok" fogalmának eltérő felfogását a logikai szakirodalomban. Kifejtettük, hogy az irodalomelméletben, a konstruálás, ill. a rekonstruálás különböző elvi kivánalmait szem előtt tartva, mindkét koncepció felhasználható. Most megpróbáljuk a kétféle nézetet szempontunkból előnyös módon összekapcsolni. Segítségükkel ebben a fejezetben az irodalmi szövegvilágok és a valós világ kapcsolatának főbb jellemzőit próbáljuk pontosabban meghatározni a modális szemantika rendszerében.

5.1. Ehhez még egyszer közelebbről is megvizsgáljuk a formálisnak nevezett modális szemantika alapelvét /vö.3.1./.

Azt mondhatjuk, hogy a modális fogalmak értése lényegében egyetlen reláció megértésén alapszik. Ez az ún. alternatívreláció, melyet a "lehetséges világok" egy meghatározott halmazán értelmezünk. Egy W világ alternatíváit Hintikka szerint úgy képzelhetjük el, hogy közéjük tartoznak mindazon "lehetséges világok", amelyek W helyett megvalósulhattak volna.²⁴ Így, amint erről már szó volt, egy p propozíció lehetőségesen igaz W -ben, akkor és csakis akkor, ha p igaz W legalább egyik alternatív "lehetséges világában". Ugyanakkor p szükségszerű igazsága W -ben feltételezi, hogy p igaz W minden alternatív "lehetséges világában".

Mivel sokféle igazság-fogalom létezik, joggal feltehető a kérdés, hogy az irodalmi művek igazság-problematikáját miért egy logikai elmélet keretében kívánjuk kifejteni. Bár az igazság kérdése az irodalmi szövegek szemantikájának különböző absztrakciós szintjein jelentkezik, s ilyen érte-

lemben az irodalmi szövegek is tartalmaznak egyedi és véletlen igazságokat, azt a tényt, hogy az átfogóbb struktúrák érvényességi köre kevésbé az egyes, mint sokkal inkább a /pragmatikailag körülhatárolt/ 'általános', kevés esztétika vonta kétségbe. Ezért eljárásunk azon az előfeltevésen alapszik, hogy az /értékes/ irodalmi művek által kifejezett és számunkra lényeges igazságok nem kontingens igazságok. Az 'általános érvényesség' kérdése viszont erőltetettséggel nélkül összefüggésben hozható a logikai explikációval. Az 'általánost' korlátozó tényezőket sokaságát figyelembe véve semmiképpen sem a szükségszerű igazság, hanem csupán a lehetséges igazság logikai kifejtését tekinthetjük modellnek.

Második megjegyzésünk a "lehetséges világok" Hintikka által adott meghatározását érinti. Filozófiai-logikai álláspontját ugyan Leibniz-cel és Breitingerrel ellentétben nem jellemzi metafizikus szemlélet, a hozzáfűzött verbális körülírás mégsem vezethető be módosítás nélkül az irodalomelméletbe. Ennek oka nemcsak a parafrázis formális jellegében rejlik. A konvencionálisan irodalmi műveknek tekintett szövegek nagy része ugyanis nem lenne "lehetséges világ" a megadott kritérium értelmében. Ebből még természetesen nem feltétlenül a módosítás szükségességére kellene vagy lehetne következtetnünk, hanem pl. arra is, hogy az irodalmi szövegek szemantikája nem explikálható adekvát módon a "lehetséges világok" elméletében. Konceptióját követve ugyanis nem állíthatjuk meggyőződéssel, hogy egy adott W_0 valós világ helyett W_0 valamennyi alternatív, irodalmilag "lehetséges világa" megvalósulhatott volna. Rescher konstruktivista elképzelése ugyanakkor olyan logikai "lehetséges világ" fogalmat körvonalaz, amelybe jól integrálható az irodalomban oly döntő szerepet játszó nyelvi tényező, s annak kreatív funkciója.²⁵ Nyilvánvaló ugyanis, hogy vannak csupán elgondolható és nyelviileg realizálható "lehetséges világok" is, s az irodalmi művek szövegvilágainak jelentős része ezt a típust reprezentálja. Célszerű tehát Hintikka meghatározását Rescher koncepció-

jának figyelembe vételével annyiban módosítani, hogy W_0 és lehetséges alternatív világainak ontológiai státusát /megvalósulásuk szempontjából/ különbözőnek tételezzük. Ismeretelméletileg a valós világhoz fűződő derivációs kapcsolat megmarad, de a nyelvet mint közvetítő instanciát is be tudjuk iktatni a valós világon működő transzformációk sorába, s ezzel egyben megmagyarázzuk, hogy miért nincsen visszavezető hid az irodalmi szövegvilágokból a valós világhoz.

Beszéltünk már Rescher feltételeiről, melyek mellett az egyes individuumok együttes előfordulása megengedhető, vagyis az individuumok egy "lehetséges világot" hozhatnak létre. Arra is utaltunk, hogy irodalmi szövegvilágok esetében a logikai korlátozásokon kívül, vagy sokszor azok helyett, más szűrőfeltételeket is meg kell fogalmaznunk. Így nem képeznek pl. "lehetséges világokat" azok az irodalmi szövegvilágok, amelyek ugyan szintaktikailag jól formáltak, de szemantikailag nem interpretálhatók.²⁶

Ezek után térjünk vissza az alternativarelációt tárgyaló rövid modális szemantikai bevezetőhöz, s a "lehetséges világgal" kapcsolatos módosítást követően vizsgáljuk meg, hogyan segíthet ez az elmélet az irodalmi szövegek lehetséges igazságának kifejtésében.

5.2. Vegyük fel p, q, r, \dots, z proposíciók véges halmazát, s legyen ezek extenziója egy W_t szövegvilág eseménysora. A továbbiakban, amikor W_t szövegvilágról beszélünk, a fogalmat erre az eseménysorra szűkítjük. Hipotetikusán tekintsük W_t -t egyben egy W_0 valós világ W^+ kitüntetett "lehetséges világának". A 'kitüntetett' minősítés azt jelenti, hogy W_0 alternatív világai közül pontosan W^+ az az egyik "lehetséges világ", amelyben p, q, r, \dots, z igazak. A Hintikka-féle szemantikában ez a feltétel biztosítja p, q, r, \dots, z lehetséges igazságát W_0 -ban. Interpretációelméleti megfontolásokból legyen az a kikötésünk, hogy W_0 , bár ontológiailag valós létezőnek tekintjük, nem elérhető számunkra. Ugyanakkor W_t és így lehetségesen W^+

is, megfelelő szemantikai műveletekkel közvetlenül hozzáférhető.

W_t szövegvilágot W^+ "lehetséges világgal" szemben úgy jellemezhetjük, hogy W_t -ben p, q, r, \dots, z proposíciók megválasztása és strukturáltsága nem indokolt. W^+ nem adott oly módon, mint W_t , s csak abban az esetben hozható létre, ha meg tudjuk határozni azokat a feltételeket, melyek mellett p, q, r, \dots, z igazsága fennáll. Az igazságfeltételek rendszerének kidolgozásával, amikor is p, q, r, \dots, z proposíciókat már nem egyszerűen igaznak tételezzük, hanem megfelelően strukturálva igazzá tesszük, egyben a keresett W^+ "lehetséges világ" Rescher által megkövetelt materiális magyarázó elvét is feltárjuk. Így a formális modális szemantika szellemében posztulált "lehetséges világhoz" konstruktív uton, azaz valójában a feltételezett "lehetséges világot" felépítve jutunk el. W^+ nem szövegvilág már, de nem is csupán formális modell, hanem olyan "lehetséges világ", melyben p, q, r, \dots, z megválasztatának és strukturáltságának W_t -önkényessége/indokolatlansága feloldódik.²⁷

A korábbi elméleti megfontolások értelmében /vö. 3.5/ W^+ -t tekinthetjük egy hipotetikusan valós világnak, s így lehetőségünk nyílik a modális szemantika módszerének ismételt alkalmazására. Most W^+ -hez keresünk alternatív "lehetséges világot", s próbálunk közöttük legalább egy olyan "lehetséges világot" találni, melyben W^+ P..Q proposíciói igazak. Ez a "lehetséges világ" most már természetesen összeeshet W_0 valós világgal, vagy annak egy részével is. Fogalmazásunkban feltűnhet, hogy ez alkalommal nem a p, q, r, \dots, z proposíció-sor igazságát keressük. A P..Q jelölések maguk is mutatják, hogy a 'visszakeresésnél' más absztrakciós szintről van szó. Megjegyezzük, nincs annak elvi akadályja, hogy a p, q, r, \dots, z proposíciók által meghatározott W_t -események igazságát W_0 valós világban felülvizsgáljuk. Ha a 3.5. pontban részletesen kifejtett elvi problémáktól most el is tekin-

tünk, nyilvánvaló, hogy az egyes események igazsága számunkra, amennyiben az irodalmi művek 'általánosabb érvényű igazságával' kívánunk foglalkozni, csak másodrangú jelentőséggel bír. Kérdéses marad azonban továbbra is, P..Q elméleti státusa, összefüggése p, q, r....z propozíciókkal, valamint az, hogy eljárásunk nem jelent-e feloldhatatlan ellentmondást a modális szemantika rendszerében.

Vizsgáljuk meg először a kérdés első felét közelebbről. Míg a formális modellként posztulált "lehetséges világok" esetében természetes, hogy a bennük felvett propozíciók nem tartoznak különböző struktúraszintekhez, addig egy irodalmilag "lehetséges világ" akár csak egyetlen /pl.: narratív/ sikon belül is hierarchikusan rendezett. Az az R szabályrendszer, amely W_t -t p, q, r....z igazságfeltételeinek megadásával átrendezi és W^+ "lehetséges világgá" alakítja, a strukturálás folyamán p, q, r....z propozíciók halmazát funkcionálissá teszi W^+ vonatkozásában. Olyan értelmet/szerepet kapnak W^+ -ben, ami tulmutat önmaguk reprezentálásán, azaz p, q, r....z W_t -tulajdonságán. Igen bonyolult folyamatról van szó, ahol a strukturálódás több szinten is végbemegy, az egyes részstrukturáktól kiindulva egészen a vizsgált siktot teljesen átfogó absztrakt magyarázó elvig. Egy konkrét példa jól megvilágítja ezt az elképzelést. Narratív sikon pl. elemi állapotok és változások 'eseményeket' építenek fel, egyes 'események' 'eseménySORRÁ', 'eseménySOROK' 'történetté', 'történetek' 'cselekménnyé' stb. kapcsolódhatnak össze. Ilymódon R szabályrendszernek megfelelően p, q, r....z először p', q', r'....z', majd egy következő lépésben p'', q'', r''....z'' stb. strukturává kombinálódik. A magasabb struktúraszintek elvontabbak, s a korábbinál mindig kevesebb számú propozíciót tartalmaznak. Az absztrakciós szintek számát a tudományos célszerűség határozza meg. Bár W^+ valamennyi struktúraszintjének elemei /= propozíciók/, ill. az elemek kapcsolatai elvben összevethetők W_0 elemeivel, ill. elemeinek kapcsolatával, számunkra most csupán a választott végső absztrakciós szinten létrejött

P..Q propozíciók játszanak kitüntetett szerepet. Ezek hordozzák a különböző struktúraszintek összegezését, s ezzel az irodalmi "lehetséges világ" feltételezett 'általános érvényét', lehetséges igazságát. Mivel ideális esetben minden szint azokra a funkciókra épül, melyeket a megelőző szint R által rendezett propozícióira vezethetünk vissza, beláthatjuk, hogy az irodalmi mű lehetséges igazságára igényt tartó, azt reprezentáló P..Q kijelentések követve a p, q, r...z propozícióhalmaz függvényei. Ez lényeges, hiszen így P..Q 'visszakeresése', ami irodalmi szempontból mindenképpen indokolt, szemantikailag teljesen önkényes.

Ennek ellenére a kérdés második részét illetően válaszuk kicsit szkeptikus. A formális modális szemantikában lépésünk valószínűleg nem igazolható megfelelően. Aligha lehet azonban kétséges, hogy p, q, r...z 'visszakeresése' irodalomelméleti vonatkozásban ellentmondásos és érdektelen. Ugyanigy nyilvánvaló, hogy a tárgyalt témakörben a modális szemantikát kell az irodalomelmélet alá rendelnünk, s nem megfordítva. Végül pedig: eljárásunk kezdettől fogva nem egy szigorú formális explikáció, a modern modális szemantika eljárásai csak modellként szolgálhatnak bizonyos irodalomsemantikai kérdések megoldásánál. Ezt a feltételt pedig, úgy gondoljuk, a további lépések során is ki tudjuk elégíteni.

Tételezzük fel tehát, hogy W^+ valós világ, s keressük meg hozzá azokat az alternatívákat, melyekben P..Q igaz. Ha találunk legalább egy ilyen "lehetséges világot", akkor igazoltuk, hogy P..Q W^+ világban /a talált "lehetséges világ" szempontjából/ lehetségesen igaz. Most hasznosíthatjuk azt a tényt, hogy korábban R kidolgozásával materiális tartalmat adtunk az egyébként formális "lehetséges világ" fogalomnak. P..Q ugyanis csak azokban a "lehetséges világokban" lesz igaz, amelyekben ugyanazok az igazságfeltételek teljesülnek, mint W^+ -ben. Mivel az igazságfeltételek rendszerét R tartalmazza, azt mondhatjuk, hogy P..Q mindazon "lehetséges

világokban" igaz, melyekben R érvényes. A konstruálás aspektusát szem előtt tartva úgy is fogalmazhatunk: P..Q számára mindazon tényállások W^+ "lehetséges világai", melyeket R strukturál. Természetesen a megadott feltétel összetevőire bontható: előírhatjuk, hogy a 'keresett' világban legyen meg W^+ minden struktúraszintje és eleme. Gyengíthetjük is megkötésünket, ha pusztán bizonyos struktúraszinteket és elemeket kívánunk meg. Kiköthetjük csupán a strukturáltság ekvivalenciáját vagy hasonlóságát, és megengedhetjük az elemek cseréjét, stb. A feltételek szigorúsága összefügghet P..Q 'általános érvényességének' csökkenésével, míg a megkötések enyhítése automatikusan növelheti a 'lehetséges igazság' hatókörét. Irodalmi művekről lévén szó, úgy gondoljuk, hogy szigorú feltételeket csak néhány lényeges pontra szabhatunk meg, egyébként pedig igen nagy variációs lehetőségeket kell megengednünk.

A kör ezzel bezárult, W_0 -ból W_t -n, majd W^+ -n keresztül elvileg visszajuthatunk W_0 -hoz, ill. W_0 R által strukturált részeihez. Világosan kell látnunk, hogy nem tautológiáról van szó, mert a jelzett szintek maguk is hierarchikus kapcsolatban állnak. Bizonyos értelemben, mégpedig ismeretelméletileg, nem ugyanahhoz a W_0 -hoz térünk vissza, mint amelyikből kiindultunk. Egy közelebbről meg nem határozott W_0 valós világból, a szemantikai jólformáltságot biztosító szűrő segítségével, először W_t szövegvilágba, majd onnét egy R igazságfeltétel-rendszerrel konstruált W^+ "lehetséges világba" jutunk. W_t lényegében a 'megértés', W^+ pedig a 'magyarázat' szintjét reprezentálja. W^+ -ből, amelyben W_t kontingens igazságot hordozó p, q, r...z propozíciói lehetséges igazságokat hordozó P..Q propozíciókká strukturálódtak, R analitikus alkalmazásával 'visszakereshetjük' W_0 R-nek megfelelően strukturált valós világát. Eljárásunk lényege így a következőkben fogalmazható meg: minden lépés kezdetén posztulálunk egy formálisan "lehetséges világot", majd a lépés tényleges megtételé során /materiálisan is/ felépítjük a posztulált világot.

Igy a következő lépést már ebből a felépített "lehetséges világból", azaz hipotetikusán valós világból tehetjük ismét. Most ennek a hipotetikusán valós világnak posztuláljuk egy "lehetséges világot", s a megkeresés/konstruálás folyamán ezt a "lehetséges világot" építjük fel a korábbiaktól eltérő elvek szerint. A rendszer tehát, amelyben a formális és konstruktivista "lehetséges világ" fogalmát az irodalomelmélet számára előnyös módon össze tudtuk kapcsolni, hierarchikusan struktúrált. Ez önmagában is indokolja, hogy a kiindulásként felvett propozíciók igazságértékének visszakeresése nem lehetséges vagy értelmetlen célkitűzésünk szempontjából.

5.2.1. A vázolt elképzelésekkel kapcsolatban számos kiegészítő megjegyzésre lenne szükség. Minthogy a jelen keretek között erre nincs mód, csupán egyetlen pontosságra utalok röviden, anélkül, hogy a konkrét részleteket tárgyalnám. A probléma W_0 valós világ meghatározásából adódik. Az eddigiek során az a benyomás keletkezhetett, hogy $W^+ W_0$ objektív modalitása. Nyilvánvaló azonban, hogy erről nem lehet szó. Ha kérdést az irodalmi kommunikáció rendszerében vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy az itt körvonalazott összefüggéseknél jóval bonyolultabb strukturával állunk szemben. Ha csupán az író és olvasót, a kommunikáció két végső pólusát vonjuk be ebből a lényegesen komplexebb folyamatból vizsgálódásainkba, már ebben az esetben is jól megfigyelhető W_0 differenciálódása. W_0 bármely x szerző számára mint a vele kapcsolatos tudásának, meggyőződéseinek, hiteinek, stb. W_{01} világa jelenik meg. Ugyanez szükségképpen vonatkozik bármely y olvasóra is, aki ilymódon W_0 helyett W_{02} világgal rendelkezik. W_{01} , ill. W_{02} tehát W_0 x -re, ill. y -ra vonatkoztatott episztemikus/doxasztikus modalitásai. Így W^+ sem közvetlenül W_0 , hanem W_{01} , ill. W_{02} alternatívája. Természetesen itt is érvényes az, amit korábban kifejtettünk: W^+ csak a konstruálás szempontjából W_{01} modalitása, a rekonstruálás csak W^+ és W_{02} viszonylatában lehetséges ellenőrizhető módon. A fentiekből legalább két fontos következtetés adódik. Az egyik arra figyelmeztet, hogy a "lehetséges világok" vázolt irodalomelméleti koncepciója véglete-

sen idealizált és leegyszerűsített struktúra. Elméleti kidolgozása és gyakorlati alkalmazása sokkal differenciáltabb rendszert, ill. módszereket követel meg. Másrészt a felmerült problémák világosan rámutatnak az irodalmi kommunikáció egyik olyan lényeges társadalmi-esztétikai funkciójára, melynek kifejtésére a beszédaktus-elmélet tűnik leginkább megfelelőnek. Felállíthatjuk a hipotézist: x szerző W^+ irodalmilag "lehetséges világgal" befolyásolni akarja y olvasó W_{O2} világát. A befolyásolás igen sokrétű lehet, s a valóban komoly esztétikai értékű művek esetében nem didaktikusan közvetlen rábeszélés. x W^+ segítségével megmutatja, hogy pl. milyen a jelenlegi W_O , milyen lehetett volna, milyennek kell lennie, milyennek kellett volna lennie, stb.; ahol számára W_O a korábbiak értelmében W_{O1} -interpretációként van jelen. x tehát igyekszik rávenni y -t, hogy W^+ "lehetséges világot" követve fogadja el, utasítsa vissza, változtassa meg W_{O2} eddigi saját világát, ill. felfogását vagy magát W_O -t. Pl. olyan formában, hogy y keressen/alakítson ki stb. egy olyan W_O valós világot, amelyben W^+ P..Q propozíciói lehetségesen igazzá válnak. A konstruálás szemszögéből többek között x ilyen irányú szándécai határozzák meg, milyen átalakítások operálnak W_O valós világ felépítésén, általános társadalmi és politikai, így erkölcsi, jogi, esztétikai stb. értékstrukturáján. A megmutatás jellegét pedig döntően a nyelvi komponens határozza meg. Érdekes módon, mint láttuk, a társadalmi cselekvés kontextusa adja legnyomósabb érveket az általunk alkalmazott szemantika-elmélet mellett: az igazságértékek vizsgálata nélkül az irodalmat szükségképpen megfosztjuk társadalmi relevanciájától.

6. Az előző fejezetekben az irodalmilag "lehetséges világot" és a valós világ összefüggésének néhány szemantikai kérdését érintettük. Most az elbeszélő irodalmi szövegek "lehetséges világainak" belső felépítését vizsgáljuk meg.²⁸ Az itt felmerülő problémák nem-irodalmi megvilágítására szolgált a 2. pontban részletesen elemzett nyelvészeti példa. A korábbiakból egyértelműen kiderül, hogy számunkra a

"lehetséges világok" nem metafizikai, hanem személyekre vonatkoztatott entitások. Másrészt belátható, hogy egy személy elvileg végtelen számú "lehetséges világgal" rendelkezhet. Mindez az elbeszélő szövegvilágok figuráira is érvényes. Megszorításunk csupán annyi, hogy esetünkben a "lehetséges világok" száma véges. Továbbá gyakorlatilag elegendő azokat a világokat figyelembe vennünk, amelyek a szövegvilágot magyarázó R szabályrendszer szempontjából kitüntetett szerepet játszanak. Ilyen redukció nélkül aligha használhatnánk nagyobb terjedelmű szövegeknél modell-elméleti szemantikát.

Az irodalmi elbeszélés "lehetséges világa" részvilágokból, azaz az egyes figurák "lehetséges világaiból" épül fel. Ha ezt a feltevést elfogadjuk, akkor célszerű a szövegvilág belső strukturáját a valós világ és a "lehetséges világ" alternatívák már tárgyalt mintájára felfognunk. Ki kell tehát tüntetnünk a szövegvilág egyik részvilágát, s ezt a részvilágot tekintjük a szövegvilágon belüli valós világnak, a többi részvilág viszonyítási és vonatkoztatási pontjának. Természetesen egy ilyen kitüntetett részvilág posztulálása a szövegvilágban elméletileg és empirikusan egyaránt komoly nehézséget jelent. Lényegében hasonló problémát kell megoldanunk, mint korábban a formális modellként posztulált "lehetséges világok" esetében. Meg kell adnunk azokat az elméleti feltételeket, melyek a konkrét szövegek kapcsán empirikus döntéseink alapjául szolgálhatnak. Azaz: a szövegvilágok valós világát csak egy általános narratív elmélet keretében explikálhatjuk.

6.1. Igen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy minden szövegvilág tényállásokból épül fel. Az egyes tényállások, amelyek egymással igen komplex módon kapcsolódhatnak össze, individuumokból és azok attribútumaiból állnak. Az individuumokat itt elég, ha az 'élő', ill. 'nem élő' individuumok osztályaira, azaz figurákra, ill. tárgyakra, fogalmakra stb.

osztjuk. Az attributumok a figurák tulajdonságait és kapcsolatait jelölik. Az egyes figurák 'hitei', 'elképzelései', 'vágyai', 'álmai' stb. mint világalkotó predikátumok /= propozicionális magatartások/ különböző részvilágokba strukturálják a szövegvilág egészét alkotó tényállásokat. Ha elfogadjuk azt az intuiciót, amely szerint narratív szövegvilágokban események/cselekmények segítségével kifejezett változások játszódhatnak le, s ezek az események/cselekvések közvetlenül vagy közvetve mindig emberi figurákkal kapcsolatosak, akkor a következő elméleti megfontolásokat tehetjük.

Vegyünk fel két kitüntetett állapotot, melyek közül A_1 a szövegvilág kezdő állapota, A_2 pedig a szövegvilág záró állapota. Mindkét állapotot a bennük szereplő figurák részvilágaival és azok kapcsolatával jellemezzük. A narratív szövegvilágot hierarchikusan szervezett strukturának tekintjük, melyben A_1 és A_2 a legelvontabb szintet reprezentálja. Kikötésünk csupán az, hogy A_1 és A_2 a korábbi értelemben vett W_t -ből W^+ -t létrehozó interpretáció R szabályrendszerében legyen 'egymásra vonatkoztatható', továbbá, hogy A_1 ne legyen azonos A_2 -vel. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a narráció A_1 állapotot A_2 állapottá transzformálja, vagyis a narratív struktúra a hierarchia adott fokán egy 'absztrakt esemény': $A_1 \rightarrow A_2$. Ezt az absztrakt eseményt hagyományosan 'cselekménynek' nevezzük. A 'cselekmény' egy alacsonyabb hierarchia-szint elvont összefoglalása pl.: $B_1 \rightarrow B_2 \rightarrow B_3 \rightarrow B_4 \rightarrow B_5$. A szint elemei, ill. elemkapcsolatai a 'történet'-kategóriának felelnek meg. A 'történetek' is egy alacsonyabb hierarchia-szint komponenseire épülnek pl.: $C_1 \dots \rightarrow C_8$. Ezek a C-elemek az 'eseménysorok', amelyek viszont az elemi 'események'/'cselekvések' D-hierarchia-szintjének absztrakt strukturái. A hierarchizálás azt az intuiciót explikálja, hogy a szövegvilág egyes eseményeit fontosabbnak ítéljük, mint másokat, ill. egyes események között szorosabb összefüggést érzünk, mint mások között, stb.

A vázolt minimális narratív keret már bizonyos ala-

pot nyújt a valós világ fogalmának tisztázásához. Az irodalmi szövegvilág valós világán a narratív struktúra különböző absztrakciós szintjein az állapotváltozás-interpretációk azon kitüntetett részalmazát értjük, amely összeegyeztethető az $A_1 \rightarrow A_2$ 'absztrakt eseménnyel'.

6.2. Ezen a ponton ismét visszatérhetünk a kiindulási problémához, a narratív szövegvilágokban szereplő figurák "lehetőséges világainak" és azok hierarchiájának tárgyalásához. A szövegvilág viszonylag egysíku valós világával szemben éppen ezek a részvilágok jelentenek különböző alternatív lehetőségeket, azaz késleltethetik, akadályozhatják, stb. az $A_1 \rightarrow A_2$ 'absztrakt esemény' lejátszódását. A részvilágok hierarchiáját az alternatívareláció segítségével határozhatjuk meg közelebbről. A kérdés az, hogy egy meghatározott figura adott propozicionális magatartása alapján kijelölt részvilága milyen más figurák részvilágával egyeztethető össze, s milyen részvilágokkal nem. Másként fogalmazva: milyen más világok "elérhetőek", azaz lehetségesek az egyes figurák egyes részvilágaiból nézve.

Nézzük először, vannak-e olyan állandó figurák, amelyek minden narratív szövegvilág építő elemei. Intuitív különbséget tehetünk az elbeszélő /narrátor/ világa, az egyes figurák világai és a befogadó világa között. Ebből kitűnik, hogy a narratív strukturát a legelvontabb szinten is kommunikációs rendszerként kell kezelnünk. Az 'elbeszélőt' és a 'befogadót' természetesen absztrakt szemantikai funkcióknak tekintjük, s nem azonosítjuk a pragmatikai szint 'írójával' ill. 'olvasójával'. Az alternatívareláció használatát illetően tudatában vagyunk annak, hogy a részvilágok viszonyainak olyan nagyszámu elméleti és gyakorlati variációs lehetőségével kell számolnunk, ami a kérdés tisztázását aligha engedi meg. Bizonyos hipotéziseket azonban megfogalmazhatunk, s ezek orientációt jelenthetnek az alkalmas módszerek megválasztásában.

A hierarchia csucsán, meglátásunk szerint, a 'befogadó' áll, ezt követi az 'elbeszélő', majd pedig a 'figurák' absztrakciós szintje. Ezek a szintek a különböző konkrét struk-

turákban megközelíthetik egymást, egybeeshetnek ill. az azonos szinten belül is bonyolult hierarchiák alakulhatnak ki. Elméletileg azonban úgy tűnik, az "elérhetőségi" kapcsolat a vázolt alapösszefüggésben fejthető ki a tényeknek leginkább megfelelő módon. A fő problémát egyértelműen a 'befogadó' és az 'elbeszélő' világainak itt feltételezett viszonya fogja jelenteni. Az általunk megadott hierarchia csak egy igen erős feltétel elfogadása esetében áll fenn. Akkor, ha az 'elbeszélő' világához csupán azokat a tényállásokat soroljuk, melyek explicit módon megjelennek a szövegben ill. melyekre egyértelműen következtethetünk az 'elbeszélő' világot konstruáló szövegelemek alapján. Nem vonjuk kétségbe, hogy az 'elbeszélő' tud, ill. tudhat olyan tényeket is, melyeket nem verbalizál. Azonban pontosan az a mozzanat, hogy az 'elbeszélő' többet tud, mint amennyit elmond, sok esetben fontos poétikai funkciót rejt magában. Éppen az ilyen jellegű poétikai funkciók feltárása érdekében tartjuk szükségesnek a javasolt hierarchikus rend elfogadását. Konkrétan arról van szó, hogy az 'elbeszélő' pl. az egyes 'események' vagy 'eseménysorok' ill. 'történetek' között fennálló másodlagos, de az irodalmi szövegvilág R magyarázó módszerében többnyire kitüntetett szerepet játszó kapcsolatokat nem szemantizálja elsődleges síkon, azaz nem oldja fel közvetlen hozzáférhető formában: nem mondja, hanem felmutatja a kapcsolatot /vö. 5.2.1./ . Példaként hivatkozhatunk itt az ún. motivikus és emblemikus ismétlések ill. ismétlésstrukturák mint másodlagosan strukturáló ekvivalenciakapcsolatok szerepére.²⁹ Ezt az elképzelést interpretációelméleti megfontolások is alátámasztják: az 'elbeszélő' ugyan irányíthatja, értelmezheti az egyes figurák világait ill. általában a szövegvilág tényállásait, elméletileg a 'befogadó' mégis szükségképpen egyfajta metaszintet jelent az 'elbeszélő' verbalizált világával szemben. A 'befogadó' általános szemantikai kompetenciája alapján mindig levonhat olyan következtetéseket, melyeket a 'narrátor' explicit módon nem létesített stb. S pontosan ebben az értelemben lesz a narratív strukturát meghatározó állapotváltozások sora, vagyis a szövegvilág va-

lós világának kijelölése mindig az interpretáció /='befogadó'/, s nem az 'elbeszélő' világának függvénye. Elméletileg még akkor is, ha az 'elbeszélő' és a 'befogadó' világa számos konkrét esetben egybeesik, vagy nem tér el jelentősen egymástól.

A szövegvilág szereplőinek fent körvonalazott hierarchikus rendezettsége igen lényeges abból a szempontból is, hogy a figurák számára mely részvilágok nem alternatívák, azaz nem "hozzáférhetőek". Csak utalunk arra, hogy ebben a keretben a figurák különböző konfliktus-típusai, kommunikációs problémái természetes módon explikálhatók.

Az elmondottakkal kapcsolatban számos további kérdést vethetünk fel. Ezek vizsgálata azonban lényegesen meghaladná eredeti célkitűzésünket. Szándékunk mindössze annyi volt, hogy kimutassuk: a "lehetséges világok" szemantikája elvileg a szövegvilágon belüli kapcsolatok feltárására is alkalmas. A hozott példák alapot adnak erre a feltételezésre.

7. Összefoglalóan megállapíthatjuk: a logikai irodalom számkra ismeretes "lehetséges világ" fogalmai nem építhetők be módosítás nélkül az irodalmi szövegek szemantika-elméletébe. A formális koncepció nem adja meg a "lehetséges világot" magyarázó szabályrendszert, a konstruktivista felfogás viszont csak a konstruálás szempontjából megbízható, interpretációelméletileg nem kielégítő. Minthogy logikai elméletekről van szó, érthető, hogy ezek az elképzelések a kreativitás nyelvi vonatkozásait nem vonják be vizsgálódásaikba. Megmutattuk, hogy lehetséges a két elképzelés irodalomelméleti szempontból eredményes kombinációja. Az így kialakított rendszerben az eddigieknél pontosabban kifejezhető az irodalmi szövegvilágok és a valós világok kapcsolata, valamint az irodalmi szövegvilágok belső felépítése. Végül hangsúlyozzuk: a problémákat, bizonyos megoldási javaslatok körvonalazása ellenére is, csak megfogalmazni szerettük volna. Az egyes kérdések tényleges megoldása sokkal részletesebb kifejtést és külön tanulmányok elkészítését igényli.

Bemerkungen zu der Semantik der "möglichen Welten" und der Theorie literarischer Erzähltexte

Verf. untersucht die Frage, wie weit es möglich und zweckmässig ist, das modallogische Konzept der "möglichen Welt" in die Literaturtheorie einzuführen. Zunächst unterscheidet er nach Rescher zwischen einem konstruktivistischen und einem formalen Konzept der "möglichen Welt" in der Logik und weist nach, dass keines von den beiden ohne Modifizierung in die semantische Theorie literarischer Texte eingebaut werden kann. Während das formale Konzept kein Regelsystem enthält, das die jeweilige "mögliche Welt" erklären könnte, ist die konstruktivistische Auffassung nur vom Gesichtspunkt des Konstruierens aus zuverlässig, interpretationstheoretisch ist sie jedoch nicht befriedigend. Es wird gezeigt, wie die beiden Vorstellungen unter literaturtheoretischem Aspekt miteinander erfolgreich zu kombinieren sind. Verf. plädiert dafür, dass in einem so konzipierten System sowohl die Beziehung literarischer Textwelten zu der aktuellen Wirklichkeit als auch die innere Strukturierung dieser Textwelten präziser als bisher expliziert werden können.

Jegyzetek

- 1 vö. J.J. Katz és J.A.Fodor /1963/
- 2 Az első részletes és megalapozott bírálóat Weinreich /1966/ munkájában olvasható. Az interpretatív és generatív szemantika problémáiról jó áttekintést ad Grzyb /1974/: 73-108.
- 3 vö. Moravcsik /1975/: 24. Itt jegyezzük meg, hogy a Katz/ Fodor/ /1963/ szemantikai modelleméleti szempontu bírálót találjuk Lewis /1972/: 169-218 tanulmányában, továbbá Kanngiesser és Lingrún a "Studien zur Semantik" /1974/ c. kötethez írott bevezetésében, valamint Kutschera /1971/ nyelvfilozofiájában, hogy csupán néhányat említsünk a fontosabb írások közül.
- 4 ld. Rescher /1975/: 1.
- 5 ld. Schnelle /1973/: 218-9.
- 6 A "lehetséges.világok" kérdésköréről informatív áttekintést ad Rescher i.m. és Link /1976/
- 7 ld. Szabolcsi /1977/: 160. A cikk, tudomásom szerint, az első magyar nyelvű bevezetés a Montague-grammatika problémakörébe.
- 8 ld. Rescher i.m.: 4.
- 9 vö. Rescher i.m.: 78-85.
- 10 Lewis /1973/, Counterfactuals. Idézi: Link i.m.: 80. és Rescher i.m.:92.
- 11 vö. Rescher i.m.: 92.
- 12 vö. Rescher i.m.: 193-4.
- 13 ld. Rescher i.m.: 92.
- 14 ld. Rescher i.m. 84.
- 15 vö. Bernáth /sajtó alatt/. Ebben a kérdésben éppugy, mint a későbbi irodalomelméleti fejtegetésekben szorosán kapcsolódunk Bernáth interpretációelméleti elképzeléséhez.

- 16 A kérdést bővebben a 6. pontban fejtjük ki.
- 17 A 'szövegvilág' és a 'lehetséges világ' ilyen értelemben vett megkülönböztetését irodalmi szövegek vonatkozásában először Bernáth fejtette ki. Vö. Bernáth /sajtó alatt/ ill. Bernáth /1978/.
- 18 Vö. Cassirer /1922/ részletes elemzését.
- 19 Gondolatmenetünk és az idézetek alapja: Breitinger /1966/ /1740/: 56-9.
- 20 ld. Breitinger i.m.: 62.
- 21 vö. Breitinger i.m. 271-2.
- 22 vö. Gabriel /1975/: 76-7.
- 23 Éppen Breitinger az, aki Richardsont és Muratorit bírálja amiatt, hogy elméletükben a költőt a "teremtő" tulajdonságaival ruházzák fel. Vö. Breitinger i.m.: 266.
- 24 ld. Hintikka /1975/: 160.
- 25 A nyelvi komponens jelentőségével kapcsolatban ld. Bernáth és Kanyó dolgozatát jelen kötetben.
- 26 Ebben a dolgozatban nem tárgyaljuk azt a kérdést, hogy milyen kritériumok alapján tekinthetünk egy szövegvilágot irodalmi szövegvilágnak. Mindössze annyit jegyzünk meg, hogy ennek eldöntése, amennyire ez ma egyáltalán lehetséges, mindenképpen meghatározott konvenciók, másodlagosan strukturáló szövegjegyek figyelembevételével és egy világosan rögzíthető interpretációelméleti közelítésben /vö. Bernáth /sajtó alatt// kell, hogy történjen. Amikor a továbbiakban 'irodalmi szövegvilágról' beszélünk, feltételezzük, hogy a kérdéses szövegek a fenti megfontolások alapján irodalmi szövegeknek/szövegvilágoknak minősülnek.
- 27 vö. Bernáth /sajtó alatt/ Az 5.2. pont lényegében Bernáth /1978/ cselekménymodell-elképzelésének közelítése ill. kifejtése a "lehetséges világok" modális szemantikai elméletének keretében. A fejezet eredetileg nem ezzel a céllal

született és nem is Bernáth irodalomelméleti elgondolásaiból indult ki. Az alapot Hintikka fejtegetése szolgálta, valamint Rescher korábban tárgyalt elképzelése, mely szerint a "lehetséges világokat" konstruktív módon fel kell építeni. A két koncepció összekapcsolása, majd pedig a felvett formális példák levezetés után vált csak világossá, hogy pontosan azt az utat tettem meg egy absztrakt elméletben, amelyet Bernáth a cselekménymodell kapcsán konkrét példákon szemléltetett. Ennyiben eredetét tekintve a leirtak teljesen függetlenek Bernáth modelljétől, eredményeiben azonban szerencsésen találkozók a két koncepció.

- 28 A dolgozat további részében, minthogy nem a valós világ és az irodalmilag "lehetséges világ" viszonyát tárgyalom, nem teszek terminológiai különbséget 'szövegvilág' és 'lehetséges világ' között, kivéve, ha erre külön utasítás történik a szövegben. Egyébként minden 'szövegvilág' 'lehetséges világ' is egyben.
- 29 Motivikus és emblematikus vizsgálatokra ld. pl. Bernáth /1978/, Csuri /1978 a, b/.

Irodalom

- Bernáth, Á. /1978/, Heinrich Böll regényei mint cselekménymodellek interpretációi, /Kandidátusi értekezés/, Szeged
- Bernáth, Á. /sajtó alatt/, Narratív szövegek irodalmi magyarázata. Literatur. 3-4/1978.
- Breitinger, J.J. /1966/ /1740/, Critische Dichtkunst/=Faksimiledruck nach der Ausgabe von 1740/, Stuttgart, Band I.
- Cassirer, E. /1922/ Freiheit und Form. Studien zur deutschen Geistesgeschichte, Berlin.
- Csuri, K. /1978a/, Die frühen Erzählungen Hugo von Hofmannsthals. Eine generativ-poetische Untersuchung, Kronberg/Ts
- Csuri, K. /1978b/, Struktur der vollendeten Erzählungen Hugo von Hofmannsthals, /Kandidátusi értekezés/, Szeged
- Gabriel, G. /1975/, Fiktion und Wahrheit. Eine semantische Theorie der Literatur, Stuttgart-Bad Cannstatt
- Grzyb, G. /1974/, Theoretische Probleme der linguistischen Semantik /Dissz./, Bielefeld
- Hintikka, J. /1975/, The Intensions of Intentionality and other New Models for Modalities, Dordrecht-Holland
- Kanngiesser, S./Lingrún, G. /1974/, Einleitung: Tendenzen der Semantik. In: Kanngiesser, S.-Lingrún, G. /szerk./: Studien zur Semantik, Kronberg/Ts 1974, 7-43
- Katz, J.J./Fodor, J.A. /1963/, The Structure of a Semantic Theory. In: Language 39, 170-210.
- Kutschera, F. /1971/, Sprachphilosophie, München
- Lewis, D. /1972/, General Semantics. In: Davidson-Harman /szerk./: Semantics of Natural Language; Dordrecht 169-218.
- Link, G. /1976/, Intensionale Semantik, München

- Moravcsik, J.M.E. /1975/, Understanding Language, A Study of Theories of Languages in Linguistics and in Philosophy, The Hague - Paris
- Rescher, N. /1975/, A Theory of Possibility. A Constructivistic and Conceptualistic Account of Possible Individuals and Possible Worlds, Oxford
- Schnelle, H. /1973/, Sprachphilosophie und Linguistik, Reinbek
- Szabolcsi, A. /1977/, Megjegyzések a Montague-grammatikáról.
In: Nyelvtudományi Közlemények 79. 1-2; 157-75
- Weinreich, U. /1966/, On the Semantic Structure of Language.
In: Greenberg /szerk./: Universals of Language, 142-216 /2. kiad./, Cambridge, Mass.

